

Лазар Пејић

ЕКОНОМСКА МИСАО У СРБИЈИ У ВРЕМЕ ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА

»Свобода, свобода нас људма чини, свобода и војиноста дају војнику јакост, војводама и поглаварима мудрост и правосудије. Она старијинама даје љубезно к младијим отеческо срце, она сјашчество просвешчава... Свобода совет народни умудрава, свобода сваког обогащчава. Свобода орача у пољу, пастира код стоке, путника на путу, војника у војсци, домаћина код своје куће весели и утешава, мио му живот чини! У свободној земљи у пољу боље роди и марва се боље плоди, леп се хлеб једе и добро вино пије! Једном речју: где нема свободе, ту нема ни живота!...«

(Божидар Грујовић, 1805. год., у говору у манастиру Боговађи)

I

Друштвено-историјске прилике у Београдском пашалуку у предвечерје првог српског устанка нису пружале много могућности за развој економске мисли, а још мање целовитих економских теорија. С друге стране, после дуже паузе изазване историјским приликама, а нарочито ратним разарањима и уништавањима становништва југословенских земаља, што је стварало општу економску несигурност и назадовање, XVIII век, чији је почетак обећавао продужење неповољних прилика, донео је одређене промене.

Прво је крајем XVII и почетком XVIII века дошло до великих ратних разарања и опадања градске привреде услед великих сукоба аустријске и турске војске, до великих пустошења и сеоба на територији југословенских земаља и до несигурног стања, које се продубило после ратова Аустрије и Турске 1716—1718. године. Закључење нових трговинских уговора Турске са европским земљама и отварање границе довело је до стварања услова за јачу трговинску размену. Долази до једног релативно дугог периода мира у коме јача трговина и обнавља се привреда

и становништво југословенских земаља. Србија, с једне, а Војводина и Хрватска, с друге стране, постају важне трговинске области, преко којих се одвија трговина између Истока и Запада. Нарочито је Свиштовски мир 1791. године омогућио бржи развој трговине у земљама под турском управом, док је владавина царице Марије Терезије и цара Јозефа II означавала продор капиталистичких друштвено-економских односа, камералистичке економске политике и просветитељства, установа апсолутне монархије у земљама које су се налазиле у саставу Аустријске Империје. Аустријска камералистичка економска политика, продор капитализма, развој трговине и реформа образовања, која је омогућила словенским народима високо образовање, изазвали су ново интересовање за економске проблеме и нашли су одраза у економској литератури југословенских земаља.¹

Почетак камерализма био је због тога могућ тек средином XVIII века у сређенијим економским приликама, када су југословенске земље, а посебно Словенија, Хрватска и Војводина, престале бити подручје ратних операција и ратних разарања и када оживљава међусобна трговина југословенских земаља у саставу Аустријске и Отоманске Империје, а нарочито између Београдског пашалука и територија северно од Саве и Дунава, па и са самом Аустријом. Ширење камерализма и продор капитализма стварају у Војводини трговачку капиталистичку, а у Београдском пашалуку сеоску трговачку буржоазију, која контролише и води трговину и развија робну производњу. Ова буржоазија, пре свега војвођанска, постала је уз одређене изузетке носилац развоја друштвено-економске мисли код Срба, па и за време првог српског устанка и уопште током првих деценија прошлога века.

Због тога је дошло до појаве многих камералистичких писаца у Словенији, Хрватској и међу пречанским Србима. Један од њих — Адалберт Барић (1742—1813), био је познат као следбеник аустријског неокамералисте Јозефа фон Зоненфелса² и као један од оснивача и једини професор Политичко-камералне школе у Вараждину (1769—1773),³ који је у Хрватској непосред-

¹ О камерализму као облику меркантилизма у Немачкој видети опширније: Л. Пејић, *Југословенски меркантилисти*, Смедерево, 1979, и др Б. Шошкић, *Развој економске мисли*, Београд, 1978.

² Јозеф фон Зоненфелс (Joseph von Sonnenfels, 1732—1817) био је професор Универзитета у Вечу, државник и представник просветитељске филозофије, права и неокамерализма. Био је главни економски и правни саветник царице Марије Терезије и њеног сина, цара Јозефа II. Његово дело *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft* (*Начела науке о полицији, трговини и финансијама*, I—III, 1765—1767) било је деценијама уџбеник политичке економије у Аустријској Империји. Имао је снажан утицај на многе представнике камерализма (облик меркантилизма у Немачкој) у југословенским земљама, већином његове студенте, а нарочито међу Хрватима и Србима.

³ Ова школа, на којој су се изучавале правне, економске и финансијске науке, требало је да школује кадрове за државну администрацију у Хрватској. Прерасла је касније у Правни (правословни) факултет.

но утицао на појаву многих камералистичких писаца. Мало је познато да су његови докторанти Сава Текелија и Божидар Грујовић имали велики утицај, први међу војвођанским Србима, а други у устаничкој Србији 1804—1813. године, као један од твораца првих институција и закона у овом периоду. Други један Барићев студент, Иван Југовић, заједно са чувеним просветитељским писцем Доситејом Обрадовићем (1740—1811), основао је по узору на школе камералних наука прву просветну институцију у устаничкој Србији — Велику школу, која је радила од 1808. до 1813. године.

Други камералиста у Хрватској, Никола Шкрлец (1731—1799), такође је следбеник Зоненфелсовог камерализма. Али он се истакао и по залагању за либералистичке принципе економске политике, како би Хрватској омогућио да слободно извози жито у Аустрију и да на тај начин обезбеди позитиван спољнотрговински биланс, нарушен услед увоза аустријских мануфактурних производа. Колико је то било значајно, говори и податак да су заштитне царине на увоз из угарског подручја, у које је спадала и Хрватска, у аустријско подручје биле око 10 пута веће него царине на извоз из Аустрије у Угарску, дакле и у Хрватску. Тиме је аустријски део империје био снажно заштићен, па је то погађало и југословенске земље које су биле потчињене Угарској, а нарочито Хрватску и Војводину.

Зоненфелсове концепције следи и већи број Барићевих ученика у Хрватској (Иван Бужан, Иван Смендровић и други), а такође и Симеон Петровић, темишварски капетан, сенатор и адвокат са почетка XIX века у свом делу *Полицај* из 1813. године. Ту је још и познати просветитељски писац, следбеник Доситеја Обрадовића, Јован Мушкатиоровић (1743—1809), који се, као и Доситеј, залаже за смањење броја црквених празника и нерадних дана, којих је тада било 173 годишње, и за повећање броја радних дана у години. Он захтева и рационализацију пољопривредне производње, и као и сви ови писци залаже се за активан спољнотрговински биланс. Камералистичке концепције заступа и Димитрије Исаиловић (1783—1853), као и Франц Раковец Рајгерсфелд (1697—1760) у Словенији, који антиципира камерализам код нас.

Последњи камералиста био је код нас Јован Рајић, професор београдског Лицеја са делом *Начални основи умоправословне полиције* (Београд, 1841), а на елементе овог правца наилазимо и у економској политици Црне Горе за владе владике Петра Петровића Његоша (1813—1851) и за време прве владавине кнеза Милоша Обреновића у Србији (1817—1839), мада је убрзо затим ова политика била напуштена.

II

Није нимало необично што се камералистичка мисао развила прво у Хрватској, Словенији и међу војвођанским Србима, а тек много касније, у првој половини XIX века, и у ослобођеној Ср-

бији. Поред општих друштвених кретања у правцу првобитне акумулације и трговачког, а касније и индустријског капитализма и камералистичког система, у читавој империји, и привредне прилике у Војводини ишле су на руку развоју камералистичких концепција. Иако заостала у односу на друге делове Монархије, привреда Војводине била је много развијенија у односу на Србију. Већ XVIII век донео је полет занатству и мануфактури, а од 1840. године и индустрији, која је дотле била врло слабо развијена. Војводина је имала и развијену трговину окренуту према Београдском пашалуку, према Приморју и западној и источној Европи. Из Београдског пашалука се увози, пре свега, стока, а нарочито свиње, а извози се занатска и мануфактурна роба.

Поред тога, после доношења Патента о толеранцији (1781), који је гарантовао приступ у јавне службе свим вероисповестима, већи број школованих Срба — правника и других занимања долази на значајне чиновничке функције, а повећава се и број школованих и образованих кадрова. Ту су биле формиране и прве просветне установе (Прва српска гимназија у Сремским Карловцима — 1791. године и у Новом Саду — 1810. године), а шири се и штампа која излази на српском језику у Пешти („Сербске народне новине“, „Сербскиј народниј лист“, др.) и у Бечу („Новине сербске“), затим се покреће „Летопис Матице српске“ и оснива Матица српска у Пешти и друге институције. Све то утиче на ширење тада савремене друштвено-економске мисли, а посебно камерализма као владајућег концепта економске политике у Аустрији. Тек после повратка првих србијанских питомаца који су студирали и образовали се у иностранству крајем четрдесетих и почетком педесетих година прошлога века и за време кратког постојања Велике школе у устаничкој Србији, Београд је добио, односно касније преузео примат над војвођанским градовима у научном и културном погледу и, наравно, у погледу развоја економске мисли. Крајем четрдесетих година дошло је и до напуштања камерализма.

Привредне прилике у Србији биле су крајем XVIII и почетком XIX века повољне. Развој трговине доводи до појаве првобитне акумулације и јачања сеоских трговаца, пре свега кнезова, и до продора капиталистичких односа. Први и други устанак били су стога обележени не само борбом за национално ослобођење него и борбом за укидање феудализма, који је кочио привредни развој земље. Победа другог српског устанка обележила је и укидање феудализма и почетак развоја капиталистичких односа, а период првобитне акумулације завршио се четрдесетих година, када су камералистичке концепције углавном биле напуштене.

После другог српског устанка, земља је била опустошена, економски исцрпена, са малобројним становништвом, са заосталом пољопривредом и градском привредом, са неразвијеним градовима, без јачих саобраћајних веза и са неискоришћеним природним богатствима. У њој је доминирала натурална привреда, а робна размена и трговина су тек продирале и обухватале мањи

део привреде. Међутим, управо тај период био је занимљив по томе што је првобитна акумулација била повезана са камералистичком економском политиком кнеза Милоша Обреновића, која је била вођена само грубљим средствима и на много једноставнији начин него у немачким државицама и у Аустрији, па чак и у односу на камерализам у доба првог српског устанка.⁴

Треба рећи да је изванредан број камералиста прешао у Србију из Војводине и да је преносио камералистичке идеје у теоријском облику, као, на пример, Теодор Филиповић (Божидар Грујовић), Димитрије Исаиловић, Јован Рајић, Урош Миланковић, Иван Југовић и други. Осим тога, камерализам је био неопходна политика у условима првобитне акумулације и он се у Србији спроводио строго по камералистичким начелима у условима ратне привреде устаничке Србије 1804—1813. и према грубим и примитивнијим методима за време прве владе кнеза Милоша 1817—1839. године.

Све то говори да у вези са економском мисли устаничке Србије треба проучити три значајна проблема: први је утицај војвођанске и аустријске камералистичке мисли на економску мисао и економску политику устаничке Србије; други, економска мисао устаничке Србије 1804—1813. и Велика школа; и трећи, утицај економске мисли овог периода на економску мисао Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића.

III

Од друштвено-економских писаца из времена пре првог српског устанка, на економску мисао устаничке Србије нарочито су утицала тројица: Доситеј Обрадовић, Захарија Орфелин и Јован Мушкатиновић, док су камералистичке економске концепције непосредно преносили Теодор Филиповић (Божидар Грујовић), Иван Југовић и Павле Соларић (кроз своје књиге), а такође 1808—1811. године и Доситеј Обрадовић. Најнепосреднији теоријски извор њихових концепција били су Зоненфелсови уџбеници и аустријска економска политика, а у пракси економски проблеми устаничке Србије.

Први од ових писаца, Доситеј Обрадовић (1739—1811), педагог и књижевник, народни просветитељ, рационалиста, убеђени јозефинист, износи у својим радовима просветитељске идеје прилагођене потребама пречанских Срба, а касније и устаничке Србије. Поред настојања да спасе свој народ вековне заосталости и да уведе просвећеност уместо религиозног мистицизма, Доситеј Обрадовић је битно утицао и на неке економске идеје

⁴ Опширније о привредним приликама у југословенским земљама краја XVIII и почетком XIX века код: др М. Мирковић, *Економска историја Југославије*, Загреб, 1962; др Н. Вучо, *Економска историја света*, Београд, 1962; и посебно др Н. Вучо, *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Београд, 1955. и др.

свога доба. У својим радовима⁵ Доситеј се бори да се просвећеност прошири у свим слојевима народа, међу старим и младим, сиромашним и богатим, мушкарцима и женама, јер само просвећен човек представља темељ будућности једног народа. А таквог човека захтевао је капиталистички развитак Европе с краја XVIII века, што је Доситеј на време уочио, за разлику од каснијих просветитеља, који су за Европом каснили по више деценија.

Развитак капитализма, мануфактуре и трговине у Аустрији крајем XVIII века подржавали су Марија Терезија и њен син Јозеф II, који је добио надимак „цар филозоф“, а камералистичка политика коју су они спроводили — „јозефинизам“. Немачка буржоазија и цар Јозеф II желели су да створе камералистичко-просветитељску и апсолутистичку државну управу уз спровођење германизације, територијално јединство Монархије ради стварања јединственог тржишта, и да доведу до укидања феудализма и до ослобођења сељака као претпоставке најамних радних односа у будућој индустрији. Снажна и централизована државна власт морала је да замени феудалну расцепканост територије ради несметане размене робе на јединственој територији.

Економске идеје „јозефинизма“, развој просвећености и укидање феудализма су у Доситеју, Мушкатиновићу, Барићу и другима имали одушевљене присталице, и „јозефинизам“ је код војвођанских Срба постао облик идеолошке борбе против феудалних права и, делимично, против клера. Због тога је код њих политика Јозефа II имала пуну подршку, нарочито када је била реч о укидању феудалних права, економској, финансијској и трговинској политици, једнаким порезима у свим областима империје, о развоју унутрашње и спољне трговине, изградњи путева и канала, отварању стручних, занатских, земљорадничких и других школа, отварању универзитета, законима и борби против свемоћи крупних феудалаца и цркве. Доситеј је био међу најистакнутијим присталицама ове политике, сматрајући да ће она довести до стварања световне државе и школе, слободе мисли и савести и економског напретка.

Економски напредак, по Доситеју, требало је обезбедити смањењем броја црквених празника и повећањем броја радних дана у години, како би се искоренили нерад и сиромаштво. Колико је то било значајно говори и податак да је код Срба у Аустрији све до 1769. године било око 170 црквених празника, али им је број до краја века био драстично смањен на око 25 (поред недеља).

Ширење просветитељства и искорењивање нерада, празновања и лености требало је да доведе до повећања богатства земље. Осим тога, Доситеј Обрадовић је, у духу своје просветитељ-

⁵ Од радова Доситеја Обрадовића, за његове економске концепције везани су: *Живот и прикљученија Димитрија Обрадовича, нареченога у калуђерству Доситеја*, 1873; *Совјети здравога разума Доситејем Обрадовичем сложени*, Лајпциг, 1784; *Писмо Харалампљу*, 1783, и др.

ске мисли, посматрао и улогу државних финансија и читаве привреде као извора средстава који је требало да омогући просветитељску улогу државе. Тако је у писму Божи Грујовићу, Јакову и Матији Ненадовићу и српским устаницима из 1805. године, уз сагласност митрополита Стратимировића, говорио о унутрашњем политичком и културном преуређењу Србије.⁶ У том писму Доситеј даје низ разборитих, смислених и убедљиво образложених ставова и савета о најкрупнијим политичким, војним, културним, просветним и економским проблемима који су били од значаја за унутрашњи живот Србије. Говорећи о потреби за организацијом државне управе по камералистичким начелима у тек ослобођеном Београдском пашалуку, Доситеј препоручује устаницима да највећу пажњу обрате: прво, на војску, друго, на финансије, треће, на суд, затим на школство и друге области. Развојем привреде, рационализацијом производње и организованим управљањем привредом од стране државе требало је, по Доситејевом мишљењу, подићи ниво привредне развијености, а материјалним средствима омогућити подизање просвећености народа.

Када је 1. септембра 1808. године отворена Велика школа у Београду, на њој су се предавале правне, филозофске, војне и теолошке дисциплине, писменост, географија и друго. У оквиру правних предмета, као што ће се видети, предаване су камералне науке, а није искључено да је то била делом и Доситејева заслуга, јер је увидео да се услед потреба за економским развојем морају проучавати и привреда, трговина и финансије.

Значајне економске погледе износи и Захарија Орфелин,⁷ који такође доприноси ширењу камерализма и тако припрема терен за камералистичку политику устаника. Његови погледи су најјасније изражени у представци коју је писао царици Марији Терезији поводом закона из 1770, 1777. и 1778. године, у којој тражи да се стане на пут злоупотребама клера, ради благостања и процвата привреде и умирења народа, који се бунио против неких од закона које је издала Марија Терезија о празницима, сахрањивању мртвих и о уређењу насеља.⁸

Пошто је, као и Доситеј, истакао потребу за смањењем броја празника и повећањем броја радних дана у години, Орфелин

⁶ Писмо је објавио др Н. Радојчић: *Доситејево писмо о уређењу и просвећености Србије*, Летопис Матице српске, књ. 30, 1921.

⁷ Захарија Орфелин (Стефановић, 1726—1785), књижевник и бакрорезац, углавном самоук и штампар, основао је бакрорезачку штампарију 1762. у Сремским Карловцима, 1763. у Темишвару, 1764—5. у Венецији, 1772—76. поново у Темишвару, а од 1776. године бави се виноградарством. Са делом *Калиграфича* добија 1778. године царску награду и чланство у Бечкој уметничкој академији. Тешко болестан и сиромашан, проводи последње године у манастирима Фрушке горе, где га не трпе због просветитељско-рационалистичких идеја, а умире у Новом Саду 1785, скрхан болешћу и немаштином, код владике Шакабенте. Антиципира Вукове идеје у делу *Первоје ученије — Буквар*, а за економске концепције су му важна дела *Представка царици Марији Терезији* и *Искусни подрумар*, из 1783. год. (II издање, 1808. године).

⁸ Захарија Орфелин, *Представка Марији Терезији*, Нови Сад, Матица српска, 1972, стр. 170 + 12 стр. прилога.

критикује луксузан начин живота епископа, који по раскоши више одговара дворским министрима и захтева оргоман новац,⁹ и који не би требало да игра тако велику улогу у црквеном животу, јер би свештеници требало да буду скромни, а све активности да финансирају из редовних прихода.¹⁰ Црквена лица треба да воде бригу о црквеним, а не о економским проблемима, да развијају црквене поседе и повећају образовање свештенства.

На тај начин, ако се узме у обзир тадашњи утицај митрополита и епископа и материјалне користи које су из њега извлачили, јасно је колико је Орфелинова критика била антифеудална, инспирисана духом „јозефинизма“, жељом за побољшањем економског положаја народа који је био исцрпљиван економским, финансијским и војним обавезама и теретима које је наметала црква, уз мали број радних дана у години. Истовремено, његове идеје су имале за циљ сељење феудалне ренте из руку црквених великодостојника, где се претварала у луксузну потрошњу, у руке трговаца у облику првобитне акумулације. У делу *Искусни подрумар* залагао се, као и сви камералисти, за побољшање пољопривредне производње и производњу високосортних и квалитетних вина, као у Француској и Шпанији, које земљи доносе богатство и племените метале од извоза, што је и био циљ камералистичке економске политике. У делу *Зрцало науке*¹¹ он истиче да за моћ и богатство велики народи треба да захвале богатој привреди. При томе, богатство стечено недопуштеним средствима не може бити дугог века, да богат не треба да верује срећи, да треба да буде учен и да богатство није само себи циљ.

Одређени утицај имао је један од најпознатијих следбеника Доситеја Обрадовића — Јован Мушкатиновић,¹² који спада међу прве српске рационалисте, познат као критичар црквених установа и писац многобројних радова, историјских и књижевних

⁹ »Толико много скупочених коња, кола, одела, гозби, лакеја, сумњивих поклона и сл. није уопште потребно, чак је и штетно за епископско звање и цркву... Још мање дозвољено им је да обогаћују своју родбину епархијским приходима«. (Исто, стр. 33)

¹⁰ »...наши митрополити били су искусни рачуновође, сабирачи новца, учитељи добити, који сјајно живе, па су тако њихови ученици и наследници од њих учили, један од другог су учили исто, и да буду исти такви, не мислећи даље о својој служби...« (Исто, стр. 41)

¹¹ Захарија Орфелин, *Зрцало науке*, Матица српска, Нови Сад, 1952, стр. 72.

¹² Јован Мушкатиновић (1743—1809) био је веома образован и стручан као правник, а изванредно се разумевао у економска и финансијска питања. Био је први Србин адвокат у Аустрији; иако се показао као добар књижевник, право и финансије били су његова права струка. Важнија књижевна дела су му: *Притче или ти по простому пословице, тилже сентенције и или ти реченија*, Беч, 1787, стр. 112, прва збирка српских народних умотворина; *Краткоје размишљеније о праздници*, Беч, 1786; а главно економско дело: *Краткаја размишљенија о средстввах која дражајшему нашему отечеству Мађарској о добрим месом и рибом постојано помошчи би се могло и меса умаљеније следоватељно усељену скупост удаљити* (Будим, 1805, стр. 40), које је 1802. године претходно изашло и на мађарском језику.

студија, и као сакупљач народних умотворина.¹³ И они се, као и Доситеј Обрадовић, залагао за смањење броја црквених празника у години и за повећање броја радних дана. Производан рад он истиче као главни фактор богатства једне земље, а нарочито рад у пољопривреди, којим се тада бавила већина становништва, чиме се разликовао од већине камералиста. Без производње нема ни новца, који представља главни облик у коме се изражава богатство једне земље.¹⁴ Критиковао је и дуге постове, које свештенство није поштовало, а који су изгладњивали и исцрпљивали становништво и смањивали му радну способност.

Децембра 1783. године послао је цару Јозефу II свој опширни спис *Политичке рефлексције помоћу којих би се могле предвидети многе користи ради одржавања егзистенције домовине*,¹⁵ чији је препис са пропратним писмом цару послат поново 13. јануара 1784. године, и у коме се залагао за растерећење грађана Новог Сада и Војводине од тешких пореских обавеза насталих у време припрема за рат са Отоманском Империјом. Оне су биле још теже у пограничним подручјима која су имала посебан режим Војне границе.

Како је главна грана земљорадње, најважније привредне области, било сточарство номадског типа, Мушкатиrowић је настојао да укаже на мере за унапређење пољопривреде, а посебно сточарства, како би Војводина и уопште Војна граница економски ојачале и како би могле да поднесу нове ратне порезе, за које је тада било неопходно да се снизе. Није познато како је и да ли је Јозеф II реаговао на Мушкатиrowићеве предлоге.

Под утицајем Зоненфелсовог камерализма и тада нове и модерне физиократије, у својој главној студији *Краткаја размишљенија о средствих која дражајшему нашему отечеству Мађарској с добрим месом и рибом постојано помошчи би се могло...* Мушкатиrowић се залагао да се унапређењем пољопривреде, млинарства, мануфактуре, а пре свега сточарства, побољша стање пољопривреде у Војводини. Државна интервенција треба да обезбеди повећану производњу стоке и меса према камералистичким начелима, а појединци који задовољавањем свог личног интереса задовољавају и опште, треба да на тај начин послуже општем добру према физиократским концепцијама. Тако би се развили пољопривреда и сточарство као главне делатности у Војводини и остварило би се опште народно благостање, при чему треба разбити феудалне односе. То је значајно и због тога што се богатство једне земље, према Мушкатиrowићу, не састоји само у новцу, него и у искоришћавању природних богатстава и у сточарским и земљорадничким производима. Залаже се за велика робна уместо крупних феудалних газдинстава и критикује ђифтинску идеологију оних који се противе великим ула-

¹³ Видети његове *Притче илти по простому пословице...*

¹⁴ Ј. Мушкатиrowић, *Краткое размишљеније о праздници*, Беч, 1786.

¹⁵ Рукопис има 20 листова са 46 поглавља под насловом: *Politicae Reflectiones quibus existinatur patriae commodis atque utilitatibus »multum prospici passe«.*

гањима и великим трошковима производње, јер они доносе много већу производњу и корист,¹⁶ мада и добро вођено ситно газдинство може да буде економично. На тај начин, Мушкатиновић, који се први међу Србима новијег доба озбиљно бавио економским проблемима, извршио је значајан утицај на многе, а нарочито пештанске Србе и студенте Пештанског универзитета, јер су његове радове читали многи трговци и интелектуалци, као и остала његова дела која нису била правно-економског карактера. Преко ових читалаца ове идеје су се преносиле, углавном усменим путем, и до Београдског пашалука.

Последњи из ове плејаде раних меркантилиста-камералиста у новијем добу, Симеон Петровић,¹⁷ својим делом *Полицај* вероватно да није много утицао на устаничку политику, јер је његово дело изашло у време слома устаника и у доба највећих битака против турске офанзиве 1813. године. Но без обзира на то, нема никакве сумње да су управо концепције аустријских Срба, а нарочито оних који су касније дошли у Србију, пресудно утицале на опредељења и политику устаника у економско-финансијској области, поред ратних економских прилика, које су често опредељивале њихове коначне ставове.

IV

За оцену развоја економске мисли код Срба значајна је и економска политика и државно уређење устаничке Србије од 1804. до 1813. године. Устанак је укинуо огромне финансијске терете, који су давани *султану* (харач, порез, чибук, мукада, ђумруци, скеле, кирије за државна непокретна добра, таксе за риболов и др.), *џамијама* (закупи и др.), *спахијама* (главница, женидбене дозволе, котарина, воденично, казанско, жировина, десетак), *читлук-сахибијама*, и ванредна *давања*, од којих је најтежа била глоба коју су на име новчаних казни узимали кадије, муселими и други турски чиновници.¹⁸

После укидања турске власти над Србијом, неки од ових прихода били су задржани одмах [харач, порез, десетак, двадесетак, прирез, жировина, приход од новчаних казни, ђумруци (царине) и др.], али су услед опадања трговине приходи од царина, риболова, скела и др. опадали, да би касније, после 1806. године, стално расли. Постојали су и приходи од турских непокретних имања, која су приграбиле старешине, као и приходи од копања руде (Рудник и др.). Расходи су се углавном односили на наоружање и ратне потребе, материјалне расходе (поште, јавне државне грађевине, путеве, мостове и др.), као и личне расходе, односно плате чиновника. Буџет устаничке Србије био је тада

¹⁶ Ј. Мушкатиновић, *Краткаја размишљенија...*, стр. 12—14.

¹⁷ С. Петровић, *Полицај*, по изложенију Г. Зоненфелса сербским језиком даровабиј, Будим, 1813, стр. 86.

¹⁸ О овоме опширније: Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, Београд, 1867; Лазар Арсенијевић Баталака, *Историја српске револуције*, I—II, Београд, 1898—99.

врло оскудан и увек у дефициту, а знатан део расхода покривале су саме старешине и војници, нарочито у ратним операцијама.

Завршни рачун прихода и расхода подносио се сваке године 1. јануара Карађорђу, када су војводе подносиле извештај о свом војевању и трошковима, а тај се начин задржао и касније, када је Правитељствујушчи совјет српски израђивао завршни рачун прихода и расхода, и исто тако после 1811. године, када је то чинило Попечитељство финансија. Када је 1811. године основана Народна каса и изабран кнез Сима Марковић за попечитеља Народне касе (министра финансија), министарство је преузело све финансијске функције.

Поред тога, вођена је и политика стимулације трговине, а ђумручки приходи од трговине са Аустријом стално су расли. Пољопривреда је имала повољне услове, иако је становништво за време првог српског устанка и услед увођења државних институција и ратних прилика било тешко оптерећено порезима, јер је слобода гарантовала економски прогрес и сигурност на дуги рок. Због тога на врло тешке терете није било готово никаквих притужби, нарочито када су били у питању ратни издаци. Због оскудице у храни, Карађорђе је забранио извоз пољопривредних производа из Србије, а тешкоће у трговини са Аустријом често су ову оскудицу погоршавале.

У време устанка започето је и са стимулисањем заната и мануфактурних радионица за потребе војске. Тако је била подигнута прва тополивница 1807. у Београду, а исто тако и барутана у селу Страгарима и ливцима оловних зрна у Шапцу. Известан полет добија и рударство, пре свега на планини Руднику, затим у селу Мајдану, у долини Красојевачке реке (1809) и на другим местима, а рудници су доносили знатне приходе за попуну дефицита државне касе.

Треба рећи да су ратне прилике наметале бригу о ратним потребама, те стога унапређењу пољопривреде, која је била заостала, није посвећивана довољна пажња, иако је имала повољније услове за развој. Тек после 1807. године, у време примирја (1807—1809), пољопривреда је оживела, а нарочито трговина после укидања забране извоза пољопривредних производа децембра 1808. године. Вредност увоза крајем 1807. године износила је око 100.000, извоза око 300.000, а царинских прихода око 200.000 гроша. Занатство је добило полет, јер је постало могуће да се уноснијим занатима, резервисаним у Турској за муслиманско становништво, баве и српске занатлије, мада није било довољно времена да се за 9 година занатство полетније развије, што је било могуће тек после 1815. године, када су Срби основали сопствене еснафе.

Приходи, расходи и царине били су у оквиру финансијске политике, дакле, уређени према камералистичким начелима, у складу са приликама и могућностима земље која се налазила у ратним приликама. Истовремено, спровођене су и монетарне мере које су имале задатак да уреде новчани оптицај. Вредност

турског новца је стално опадала, па је уведено циркулисање разних валута. Истовремено, у складу са камералистичким начелима, био је забрањен извоз златног новца, који је служио за набавку ратног материјала, па је, сем са посебном дозволом, трговцима било забрањено да износе више од 3—4 дуката. Папирни новац је мало функционисао сем у промету са Аустријом, где су српски трговци примали форинте у банкнотама, које су касније могли да износе ради набавке робе, па су српске власти због тога забрањивале увоз папирног новца.¹⁹

Услови трговине били су често мењани због ратних прилика, и она је оживљавала када је стање на фронтима било мирније, а опадала када су борбе настављане. Тек 1813, када је Карађорђе позвао све способне мушкарце на оружје, привредна активност је замрла.

Треба рећи да проблем расподеле земље и имања није решаван систематски у ратним приликама, већ су сељаци запоседали земљиште стихијски, а при расподели спахијских имања, често су старешине и јачи појединци узимали већи удео. То је стварало имовинске неједнакости и, истовремено, представљало један од видова првобитне акумулације у земљи, заједно са монополима трговине и одређеним злоупотребама које су вршиле поједине старешине. Но без обзира на то, први српски устанак је означио почетак борбе балканских народа против турског феудализма и за његово укидање.

Поред борбе за национално, политичко и економско ослобођење, први и други српски устанак значили су, с једне стране, општенародну ослободилачку борбу, а, с друге, буржоаску револуцију. То је све захтевало снажну привреду и финансије, па је стога, према Доситејевом савету, привреди и финансијама, ради оспособљавања земље за алиментирање ратних потреба, била посвећена велика пажња. Други важан моменат, према камералистичким начелима, била је државна управа, јер је требало створити спољну и унутрашњу сигурност. Спољну је имала да обезбеди војска, а унутрашњу државна управа, која треба да буде ослонац формирања *правне државе*. У држави су имали да постоје судство, администрација, жандармерија и друге установе које ће да одржавају ред и законитост. Сматрало се да је зато, као што је писао и Симеон Петровић, најважније да се створи јака привреда, јер у богатој земљи, са богатим народом, нема много криминала и других повреда законитости, што доказују искуства многих народа.²⁰

То је и био разлог што је значајна пажња била посвећена политичком и културном буђењу земље, изради првих закона, уставних аката и управних реформи, као и привредног и финансијског законодавства. Културни препород састојао се у подизању школа, затим цркава, које су украшавали домаћи сликари, и, наравно, у отварању Велике школе, за шта највећа

¹⁹ Др Н. Вучо, *Привредна историја Србије...*, стр. 167—68.

²⁰ С. Петровић, *op. cit.*, стр. 11.

заслуга припада Доситеју Обрадовићу, њеном инспиратору и првом министру просвете у ослобођеној Србији.²¹

Развој културе и образовања био је потпуно у духу камералистичког концепта државног и економског уређења Србије, јер је требало просветити широке народне масе и ослободити их феудалних обавеза и културне заосталости да би се ступило путем првобитне акумулације капитала и, касније, индустријског капитализма. На тај начин камералистичке концепције су у устанничкој Србији биле целовито примењене и биле су основа готово свих уставних, законодавних и политичких мера. Поред осталог, оне су можда највише дошле до изражаја приликом оснивања и у наставним плановима и програмима Велике школе, која је била, у ствари, висока просветна установа према камералистичким начелима.

Велика школа није била школа гимназијског типа, нити нека врста образовне установе за стицање општег образовања и масовно ширење образовања и културе, већ је била формирана ради задовољења непосредних потреба државне администрације за кадровима чиновничке и судске струке у устанничкој Србији.

Школа је била високог ранга, јер су у њу били примани младићи са претходно стеченим знањима и одраслији, који су после трогодишњег школовања могли да ступе у државну службу. Њен циљ био је исти као и Вараждинског камерално-политичког студија 1769—1773, који је такође спремао кадрове за новоосновану државну администрацију Хрватске и делимично Мађарске. Њен наставни план и програм био је готово исти, односно врло сличан, а разликовао се у томе што је Барић у Вараждину предавао искључиво по Зоненфелсу, док су за Велику школу припремани посебни уџбеници, према страним ауторима, или су професори спремали сопствена предавања. У Вараждину је Барић непосредно предавао студентима, док су у Великој школи предавали његови ученици, ако не непосредни ђаци, оно ученици и следбеници у теоријском смислу, јер су слушали предавања његових бивших студената. Стога се може закључити да је и Велика школа била камерално-политичко училиште ранга мађарских академија са сличним програмима и са истим циљем, да спреми чиновнике за новоосновану и слободну државу.

На Великој школи су предавани следећи предмети: историја, земљопис, рачуница, немачки језик, стилистика, статистика (правних прописа),²² државно право, међународно право, кривични поступак, крокирање, моралне поуке, црквено појање и војно вежбање. Школа је трајала три године и имала три класе. Иако први уџбеници и предавања, сем уџбеника Павла Соларића из географије, нису сачувани, познати су програми по-

²¹ Оснивач Велике школе био је проф. Иван Југовић, а отворио ју је свечано 31. VIII 1808. Доситеј Обрадовић.

²² Статистика правних прописа је постојала и на Пештанском универзитету и једно време ју је предавао и Барић, о чему је написао посебну књигу на латинском језику, која је упознавала студенте и са постојећим правним прописима.

јединих професора, односно предмета, из којих се могу проценити концепције које су на Великој школи биле предаване ученицима. Да су оне, бар када је реч о политичкој економији, финансијама и праву, биле камералистичке, види се већ из анализе наставе географије на Великој школи.²³ То исто доказују и сачувани програми наставе државног права,²⁴ као и описи изгубљеног рукописа *Настављенија Права државног*, који је изгорео у Народној библиотеци априла 1941. године.²⁵

Државно и међународно право предавало се на трећој години, а општи земљопис, географично-статистичка историја и морална наука, као и неки други предмети, на првој и другој години. Програм ових предмета био је састављен по угледу на програм курса „мађарског права“ који се предавао на Краљевској академији у Пешти, коју је завршио Иван Југовић,²⁶ вероватни састављач овог програма. Овај програм покривао је исту проблематику одговарајућег предмета општег права на Краљевској академији у Пешти, где су слушаоци учили географију Угарске, историју Угарске, јавно право, статуте о вери, послове који се тичу мира и рата, упоредо са правима других држава и провинција, затим муниципално право, политичко, економско, аграрно, трговачко и занатско стање и институције и односе и обичајно право у Угарској.²⁷ Програм државног и међународног права (и кривичног поступка) на Великој школи покрива отприлике исту проблематику, која је била инспирисана камералистичким начелима.

У оквиру државног права (I део) обухваћена је врховна власт владоаца и његова права издавања закона, врховног надзора, полиције или извршне власти и његове дужности, затим дужности поданика и облици државног уређења. Други део покрива општа права народа, поред осталог и неприкосновено право приватне својине. У оквиру државног права излаже се настанак државе, а затим да је њен главни задатак сигурност (безопасност) становништва и њихове имовине, која може бити унутрашња и спољна; првом проблематиком бави се Право државе, а другом Опште право народа.

Полиција (државна управа) у име владара контролише економски живот земље, као и друге облике друштвеног живота. Контролише мања удружења и појединце; ожењене контролише да живе лепо у браку ради васпитања деце; контролише бес-

²³ Видети: *Всеопште грађанско земљеописаније — Географија*. Предавања на Великој школи у Београду, написана 8. марта 1811, о којима ће у даљем тексту бити још речи.

²⁴ Видети о томе: М. Ристић, *Први уџбеник и програм државног и међународног права и кривичног поступка у београдској Великој школи Карађорђевог доба*, Годишњак града Београда, књ. VII, 1960, стр. 91—104.

²⁵ Рукопис је чуван под ред. бројем 248.

²⁶ Иван Југовић (право име Јован Савић, 1772—1813), политичар, секретар Правитељствујушћег совјета, 1807; био је представник аустро-филске струје међу устаницима. Био је професор Велике школе, председник београдског суда и попечитељ просвете. Пао је у немилост, па је отпуштен из службе и побегао у Аустрију 1813. год.

²⁷ М. Ристић, исто, стр. 103.

посличаре, пол, старост и занимање, газде, слуге и њихове односе; зборове одобрава или спречава, као и удруживање. Дужности полиције су тројаке: неуредне ствари, корисне ствари и ствари које служе за спокојство и весеље. У прве спада чување друмова, гашење пожара, медицинска заштита, болнице, лекарска служба, мерни систем, ковање новца и сл.; у другу групу спада спречавање сувишног увећавања једног реда занатлија, унапређење земљорадње, испитивање способности државе и њихово развијање, забране некорисних радњи и сл.; у трећој су развијање науке, школа, штампарија, књижара, васпитање сиромашних, као и умножавање богатства поданика, а нарочито забраном штетних навика.

Очигледно је да је овде реч о првом делу камералистичке доктрине — полицији, која покрива разне домене државне управе, а нарочито онај сектор чији је ресор дуго времена било бављење проблемима народне привреде. Занимљиво је да ова концепција, која је предавана на Великој школи, заступа тезу о забрани претераног раста појединих грана занатства, начело према коме се понашао цеховски систем, што показује да је ова теза преузета из мађарске, а не аустријске литературе, јер се Зоненфелс залагао за развој занатства и мануфактуре, па је ова концепција у његовим радовима била превазиђена, као и у раду Симеона Петровића *Полиција*, написаном по Зоненфелсу.

У оквиру извршне власти обрађује се и питање права владаоца над добрима у земљи. Владар нема права над добрима појединаца ако су државна добра и приходи од њих довољни за опште користи и потребе државе. Ако нису довољна, онда владар може да захвати имовину појединаца, односно приватна имања и да располаже њима, или једним њиховим делом. Одавде се извлачи теза о праву владара, односно државе, и о потреби за различитим врстама опорезивања и прихода за потребе државе, која се у камералистичкој мисли идентификује са владоцем. При томе треба узимати умерено и сразмерно имовном стању појединаца, да се неком не би узело и оно што му је нужно и без чега не може бити, а другом да остане и оно што му је некорисно или излишно.

Ово произлази из поделе добара на *нужна*, односно потребе првог реда; *корисно* представља потребе развијенијег живота, а *излишно* представља луксуз. Сходно томе је и начин како се захвата у ове врсте добара: *нужног* треба узети најмање, *корисног* више, а *излишног* највише. Као што се на овај начин ово право врши над добрима и имањем, тако се може вршити и над људима. У економском погледу ово господарење над људима односи се, у ствари, на радну обавезу у ратним и другим ванредним приликама и радну ренту у појединим могућим случајевима, а нарочито за изградњу путева, утврђења и сличних објеката.

У уџбенику се разматра и проблем поделе рада и јавних и приватних струка; јавне службе даје владар и оне траже ученост и одговорност, при чему јавни службеници не морају бити само они рођени у отаџбини већ и они који су дошли са наме-

ром да у држави остану засвагда и раде за опште добро. (Ту аутор, вероватно Југовић, мисли на себе и друге школоване људе, аустријске поданике, који су били у служби устаника у Србији.) Нарочито се међу јавним службама, поред судијске, војничке, административне и сл., помиње благајничка струка, чије су дужности биле да води рачуна о приходима државе.²⁸ „У убирању прихода треба да употребљавају благо поступање, то јест да добро мотре на то да народ не би огорчили тим прикупљањем.“²⁹ Најзад, уџбеник садржи и расправу о економско-политичким, аграрним, трговачким и занатским проблемима и о устројству државе у духу камерализма, како се он тада предавао и изучавао, односно примењивао у Аустрији и, наравно, у Мађарској.

V

Поред економских и правних расправа, занимљиви извори економске мисли првих деценија XIX века биле су и географске расправе, од којих је најважнији рад Павла Соларића *Ново грађданско земљеописаније* . . . , које су се бавиле више проблемима „политичке“ него „физичке“ географије и расправљале о многим питањима камералистичке економске теорије и меркантилистичке праксе у појединим земљама.³⁰

Пошто је претходно размотрио питања физичке географије (закључно са стр. 63), Соларић на стр. 58—63. своје књиге расправља о питањима производње. По његовом мишљењу, богатство једне земље састоји се у новцу и племенитим металима: „Тако се она земља за најбогатију сматра, која највише новца у готовом и која има најпроверенија средства свога уређења да новац сачува и да га умножи.“³¹ Трговина се дели на унутрашњу и спољну, а спољна је кориснија. Трговина која обухвата и употребу новца зове се *купља* (куповина), ако се једна од размењиваних ствари састоји у новцу. Основе трговине једног предела или земље чине његови природни или занатски производи (рукотворине). Богатство једне земље више се увећава ако се њена извозна трговина састоји у рукотворинама, њиховом мноштву и добром квалитету. При томе се мора водити рачуна да се природни производи (пољопривредни и минерали) не исцрпе и да земља не остане без њих. Јер земље које се не могу лишавати ниједног свог производа и које не могу развити никакву трговину су сиромашне.³²

²⁸ Кључна тачка камералистичке теорије била је државна благајна, односно извори њених прихода и њени расходи, дакле фискални и монетарни проблеми; по њој је овај правац меркантилизма и добио име: Камера = (нем.) благајна, односно у преносном смислу: државна благајна.

²⁹ М. Ристић, *op. cit.*, стр. 99.

³⁰ Видети: П. Соларић, *Ново Грађданско Земљеописаније, прво на Језику Србском, у две части, Павлом Соларићем* . . . написано, Венеција, 1804, част I, стр. XXII + 474 и част II, стр. 264, 8^o.

³¹ Исто, част I, стр. 62.

³² Исто, част I, стр. 61.

Соларић разматра и улогу новца. Он истиче да је новац широко распрострањен по свету и да се њиме могу платити све ствари. Постоје две врсте новца, у зависности да ли је реч о кованом новцу или о племенитим металима чијом се тежином плаћа роба. Пошто је на тај начин дао теоријске основе проблема новца, Соларић касније анализира монете и начин плаћања у појединим земљама. Посебну пажњу посвећује и банкама, које могу бити тројакe: оне које се баве депозитима и где свако кад хоће може уложити и подићи новац; оне које се баве трговином папирима од вредности и које издају банкноте; и заложне, у којима се може новац примати у залог, како се зајмопримац не би изложио лихви.³³ Такође указује да трговинска предузећа могу бити власништво појединца, или друштва, где сваки „према мерилу уложеног капитала из годишње свеукупне добити себи добит прибавља“.³⁴ Очевидно је да је Соларићу био познат принцип расподеле једнаке добити на једнаке капитале као основа за расподелу између партнера-сувласника у капиталистичким предузећима, што је била теоријска обрада већ устаљене праксе, коју је он морао видети у Трсту и другде куда се кретао.

Соларић анализира и економску улогу становништва и могућности за његову исхрану и повећање броја становника на Земљи и у појединим земљама. Због оскудице и неплодних предела, могуће је да на Земљи живи једва око 1.000 милиона људи. Већ у том случају би становништво расло годишње за 30 милиона и 32 хиљаде дневно, чак само и онда ако би се људски век продужио у просеку преко 33 године.

Међутим, слабије плодне земље, ратови и епидемије смањују становништво, као и велика смртност новорођенчади и деце, па се становништво великих градова често нагло смањује због ратова и епидемија и онда се обнавља механичким путем. Повећање би било могуће и онда ако би становништво било заштићено од безумља болести, ратова и других фактора који смањују његов број и радне способности људи. И у анализи становништва појединих земаља, као и међународних миграција, и поред ових ограничавајућих фактора, Соларић изражава оптимистичку визију могућности пораста становништва земље (до 1.000 милиона), инспирисану камералистичким и уопште меркантилистичким оптимистичким визијама пораста светског становништва.

Соларић анализира и унутрашње уређење појединих држава и државе уопште полазећи од камералистичких начела. „Удруживање ради друштвеног благополучја успостављено зове се држава“ — каже он.³⁵ Без обзира на то како је држава уређена, она треба да пружи сигурност и опште спокојство и безбедност грађанима. Послови које држава треба да води и о њима брине јесу: правосуђе, управа градова (полиција), војска и приходи и

³³ Исто, стр. 63.

³⁴ Исто, стр. 63.

³⁵ Исто, стр. 71.

расходи државне касе, а неопходно је и министарство иностраних послова ради односа са другим државама, с једне стране, ради међудржавних, а с друге, ради међународних трговинских односа (конзуларна представништва). Војска је неопходна за заштиту територије, а ако земља има и међународну и домаћу поморску трговину, неопходна јој је и ратна морнарица.³⁶

Све то као и правосуђе и управа над градовима (полиција) доноси многе трошкове и расходе, па држава мора да обезбеди и своје приходе. Они могу бити *непосредни* и *посредни*. Непосредни су они од државних имања и других државних права, али држава знатно више добија од *превоза* и *провоза*, *поште*, *рудника* и *емисије новца*. У неким земљама, држава себи присваја и право монопола трговине сољу и другим производима и тако повећава своје приходе. Посредни приходи везани су, пре свега, за дужности грађана да део својих доходака приносе у државну касу. „Потребно је да се ови порези распореде правилно на све људе у држави без икакве разлике“, сматра Соларић,³⁷ као што је и неопходно да сви „имају једнака права на користи од државе“.³⁸

Поред ових прихода од непокретних и покретних добара, приходи државе од грађана могу бити и од физичког и умног рада. Приходи од непокретности су *данак* и *порез*, а од рада у *рукотворинама* или *чиновничком данку*. Поред тога, постоје порези од вештачких и природних производа који се троше у земљи или се увозе. Најзад, ту су приходи од лиценци и заштитних знакова, који грађанима гарантују квалитет производа. Соларић такође указује на органе који обављају ове финансијске послове: финансијске службе, комора и др. Он такође указује да неке земље остварују буџетски суфицит. тј. вишак расхода над приходима, док друге имају големе дугове.

Пошто је размотрио опште теоријске принципе привредног живота, Соларић се бави и привредама појединих земаља и код сваке анализира природна богатства, националну производњу, трговину, новац, финансије и становништво. Посебно се бави мануфактуром и индустријом. Тако, на пример (стр. 84), истиче да се Европа одликује у односу на све друге делове света својом трговином са другим светом и међу европским земљама и својим развојем заната и мануфактуре. Али је Европа у рудном благу и другим природним богатствима сиромашна, што је ограничавајући фактор њеног развоја. Европа је развила светску трговину, светске путеве и поморски саобраћај, што је узрок њеног богатства. Нарочито Енглеска има највећу и најбољу производњу на свету.³⁹ Иако нема довољно домаћег жита, она га може купити мануфактурним производима, зато што има одличан угаљ, калај и друге важне минерале и индустрију.⁴⁰

³⁶ Исто, стр. 73.

³⁷ Исто, стр. 75.

³⁸ Исто, стр. 75.

³⁹ Исто, стр. 343.

⁴⁰ Исто, стр. 344.

Мануфактурна индустрија и трговина нигде у свету нису тако добро развијени као у Енглеској. Индустрија је развијена у производњи вуне, платна, памука, кола, бродова и других производа.⁴¹ Енглези су прва трговачка нација у свету и могу самим да воде своју трговину и да је штите својом великом флотом. Енглеска остварује позитиван новчани биланс са увозом од 100 и извозом од 120 милиона талира. Америчку производњу, Соларић сматра перспективном, али једностраном и не много развијеном.⁴² Мађарску и југословенске земље под њеном доминацијом сматра слабо развијеним. Посебно је заостала Србија, која је тренутно у оквирима Турског Царства.

Ова анализа показује да је Соларићев уџбеник, који је дуго година служио као званично учило на београдској Великој школи, право камералистичко дело и веома занимљив извор економске мисли, занимљив и за привредне историчаре, географе, демографе и припаднике других научних дисциплина. Истовремено, може се закључити да је ова књига, као једна од малобројних штампаних књига коришћених на Великој школи, имала изванредан утицај на ученике и да је подстицала већ усвојене камералистичке принципе у земљи и међу образованим устаницима. Остали уџбеници географије који су заступали камералистичка начела објављени су после првог српског устанка и нису имали утицаја на камералистичку мисао.⁴³

VI

Устаничка Србија у периоду 1804—1813. године сакупила је била готово све најбоље интелектуалце међу Србима тога времена. Поред већ поменутих професора Велике школе, дипломата и аутора књига, један од најважнијих интелектуалаца-професора и инспиратора камералистичке и просветитељске мисли у устаничкој Србији био је Божидар Грујовић, адвокат, професор Универзитета у Харкову и доктор правних наука.⁴⁴ Иако кон-

⁴¹ Исто, стр. 344.

⁴² Исто, II део, стр. 150.

⁴³ Међу овим географским уџбеницима најважнији су: Димитрије Тирол (1793—1857), *Политическо земљеописаније за употребљеније сербске младежи*, Београд, 1832, стр. 175 + (3) + (6) + (8) + (2), као и дело Штефана Милошевића, *Статистическоје описаније Србије*, Будим, 1822, стр. XIV + (5) + (11) + (1 карта).

⁴⁴ Божидар Грујовић (право име: Теодор Филиповић, 1778—1807) рођен је у Руми, где је завршио средњу школу, а евангелистички лицеј у Шопроњу, Сегедину и Пожуну. Затим је завршио права на Пештанском универзитету и постао адвокат 1803. године, а затим докторирао, вероватно код Адалберта Барића, као и Сава Текелија. Године 1804. постао је професор историје права на новоотвореном Харковском универзитету, где су га затекли Прота Матија Ненадовић и делегација устаника на путу за Петроград и повели га са собом, а затим позвали у Србију као школованог човека, што је Грујовић и прихватио и дошао у Србију напуштавши мирни професорски позив у Харкову, пошто је претходно у Карловцима добио инструкције од митрополита Стратимировића. Када је Грујовић дошао у Србију, отишао је код Проте Матије Ненадовића и с њим наставио да ради на дипломатским пословима. Залагао се за увођење Пра-

цепције овог високообразованог правника и идејног творца организоване устаничке власти и Правитељствујушћег совјета устаници нису увек у потпуности разумевали, а њихову важност и далекосежност значаја за развој државности тек назирали, они су му ипак давали подршку, која се одразила кроз развој државних, просветних и војних институција у периоду 1804—1813. године, па је требало више од 10 година после победе другог српског устанка да се неке од њих обнове.⁴⁵

Грујовић је истицао потребу за законитошћу и изградњом централне власти која се институционализовала кроз Правитељствујушчи совјет и која је била основни предуслов било какве економске политике земље. По идеји Грујовића, Совјет је требало да буде састављен по представничком систему, са по једним представником сваке нахије у име вилајета, што значи 12 представника из 12 нахија. Требало је да они представљају врховни народни управни савет. Између себе чланови Совјета требало је да изаберу неколико најспособнијих људи, који су имали да воде различите ресоре, и то: *војни* попечитељ (министар), попечитељ *хазне* или касе вилајетске (државне) — да води бригу о приходима и расходима, порезима и ђумруцима, трећи — да води бригу о *судству*, четврти — о *просвети*, пети — о *кореспонденцији* са страним дворovima и зваће се попечитељ *иностраних дела*, шести треба да води бригу о *унутрашњем миру* (полиција) и треба да се зове попечитељ *мира, реда и трудољубља*, а осталих шест треба да буду саветници. Грујовић у својим говорима устаницима и у својој активности стално истиче потребу за поштовањем принципа законитости, као основе националне економије и политичких слобода, а исто тако и принципа уставности.⁴⁶

Истичући дужности поглавара вилајета (државе устаника), Грујовић каже да он мора сваком грађанину да обезбеди, пре свега, сигурност живота и имања и гарантовано *право својине*.⁴⁷ Он је сматрао, као и Монтескје и Зоненфелс, да без слободе и уставности нема ни независности народа.⁴⁸ „Свобода, свобода нас људма чини, свобода и војиноста дају војнику јакост, војводама и поглаварима мудрост и правосудије. Она старешинама даје љу-

витељствујушћег совјета сербског као највише државне власти, која би ограничавала власт устаничких старешина и Карађорђа. Међутим, Правитељствујушчи совјет је уместо органа народних депутата постао нека врста државне канцеларије чије је чланове постављао Карађорђе. У овом Совјету Грујовић је био секретар, водио дипломатску преписку и вршио друге административне послове. Прихватио се рада на увођењу судства у Србији, припремио уредбе за прикупљање државног данка и увео царине према камералистичким начелима. Умро је 1807. године у Новом Саду од туберкулозе, куда је пошао да се лечи, јер је од ове болести више година боловао.

⁴⁵ М. Ристић, *Устанички законписац Теодор Филиповић (Божидар Грујовић)*, Београд, 1960, стр. 39.

⁴⁶ Исто, стр. 34.

⁴⁷ Као једно од гарантованих права грађанског друштва, прокламовано у документима и законима француске и америчке буржоаске револуције, што указује и на карактер првог српског устанка, према Грујовићу.

⁴⁸ Исто, стр. 35.

безно к млађим отеческо срце, она сјашчество просвешчава... Свобода совет народни умудрава, свобода сваког обогашчава. Свобода орача у пољу, пастира код стоке, путника на путу, војника у војсци, домаћина код своје куће весели и утешава, мио му живот чини! У слободној земљи, у пољу боље роди и марва се боље плоди, леп се хлеб једе и добро вино пије! Једном речју: где нема слободе, ту нема ни живота!...“⁴⁹

У овом надахнутом говору Грујовић је истакао начело слободне државе као услова развоја једног народа. У економском погледу то је значило независност и државност као гаранцију камералистичке економске политике, и правну државу као гаранцију капиталистичког развоја и првобитне акумулације. То залагање за слободе није значило залагање за принцип „laissez faire“, већ је подразумевало бригу и интервенцију државе у економском животу. На тај начин, Грујовић је први у устаничкој Србији дао теоријске концепције о уставном, правном и економском уређењу Србије и њихову практичну примену и разраду. Његове концепције о Совјету биле су веома брзо примењене у пракси, а такође и начела за која се залагао, а кршења уставности, законитости и једнакости је у време првог српског устанка било много мање него после другог устанка.

Грујовићеве камералистичке концепције, које су настале као резултат његових студија у Пешти, биле су од изузетног значаја за устаничку Србију, јер је Грујовић први указао устаницима, уз Доситеја Обрадовића, на потребу за стварањем организоване државе и њених органа по угледу на Аустрију, као и на правна, економска и социјална начела њене организације. Његове концепције одговарале су и периоду првобитне акумулације капитала, који је у Београдском пашалуку започео крајем XVIII века, а њихова примена је овај процес подстицала. Ове идеје нису биле само предмет Грујовићевих говора, дипломатских нота и законских пројеката, него су, као што је већ речено, нашле одјека и у политици Карађорђевој Србије, а нарочито у економској, посебно царинској, трговинској и финансијској политици.

У том погледу Грујовићев утицај био је пресудан, јер је он први операционализовао и изнео ове концепције у применљивом облику. Утицај Доситеја Обрадовића, Ивана Југовића и других секретара Совјета и образованих људи Србије касније је само проширио и разрадио ове ставове. Занимљиво је да су они у односу на административне и мере економске политике и концепције устаничке Србије дошли посредним путем из истог извора као и у Хрватској и вараждинској Камерално-политичкој школи 1769—73, тј. преко Адалберта Барића, чији су студенти и Сава Текелија и Грујовић, као и преко Југовића, који се васпитавао на истим теоријским начелима. Грујовићев неокамерализам и залагање за политичке слободе били су у границама Зоненфелсових концепција, подстакнути француским просветитељским идејама и револуцијом, а примењени на борбу устаничке Србије.

⁴⁹ Исто, стр. 35—36.

Све то још једном потврђује да је устаничка економска политика била заснована на тада важећим и модерним теоријским начелима у Аустрији, која су одговарала нивоу привредне развијености и друштвено-политичкој ситуацији у Србији. Класична и физиократска начела, која су тада владала у развијеној Европи, нису још била применљива, а њихов значај недовољно познат тадашњим интелектуалцима и устаничким вођама. Она су у Србији дошла до изражаја тек неколико деценија касније.

Изненађујући резултати овог истраживања потврђују да је устаничка Србија имала своје концепције економске политике, државне, економске и политичке организације, као и да је просветна концепција била прво усмерена на тежњу да се попуни државна администрација образованим кадровима, због чега је основана Велика школа. А да су то биле зреле и исправне концепције, које су биле прекинуте политичком ситуацијом у Европи и турском противофанзивом 1813. године, потврђује чињеница да су оне могле бити ефикасно примењене у Србији тек средином двадесетих и у тридесетим годинама, када је ситуација за то била поново сазрела.

ECONOMIC THOUGHT IN SERBIA DURING THE FIRST SERBIAN UPRISING

In this article the author discusses the problems of the development of economic thought in Serbia during the First Serbian Uprising. The literature on this matter is rather scanty as researchers have dealt for the most part with political and military problems and less with those of economic history.

The awakening of national consciousness, the enlightenment and rationalism of Serbian thinkers in the field of social sciences, the economic development before and during the Uprising were conducive to a powerful penetration of cameralistic concepts, which were, to a considerable extent, applied in practice and which influenced the founding of the Lyceum (1808—13) and its curricula. Serbian cameralist writers mostly followed the Austrian version of neocameralism expressed in the ideas of Josef von Sonnenfels, a Vienna University professor, statesman, and representative of neocameralism and of the philosophy of enlightenment.

In Croatia, cameralism found fertile ground in works of Adalbert Barić, a professor in Budapest, the founder and the only professor of cameralistic political studies in Varaždin (1769—73), and Nikola Škrlec (1731—99); in Slovenia, in those of Franc Rakovec-Reigersfeld (1697—1760), Juraj Vohinic, Anton Purstahl and others. Among the Serbs, cameralistic ideas had been especially anticipated by Dositej Obradović, Zaharije Orfelin and Jovan Muškatirović, who even at the time of the First Serbian Uprising were propagating cameralism and standing for rational economic conduct and for the development of agriculture and crafts, manufacture and trade; cameralistic concepts were being transmitted directly to the insurgents by Dositej Obradović, Teodor Filipović

(Božidar Grujović), Ivan Jugović and, through his books, Pavle Solarić. The most direct sources of the development of economic thought in theory were Von Sonnenfels's textbooks and Austrian economic policy, and in practice — the economic problems of insurgent Serbia. Cameralistic ideas were reflected not only in theory and books, or in the lessons at the Lyceum but also in the economic policy of insurgent Serbia, in protectionism, the protection of trade and crafts, the taxation system and the development of the economy and society. Although Karađorđe and other insurgents often did not fully understand cameralistic concepts, they nevertheless consistently carried them into effect because there was no other alternative. Moreover, it led to the formation of an independent state which, essentially, was their goal.

It is particularly interesting to note that the roots of cameralism in Serbia and Croatia are to be found in the same source. Cameralist concepts penetrated into Croatia through Von Sonnenfels and his disciple Barić by way of the latter's lectures and dissertations of his students; they penetrated into Serbia indirectly through Barić's students, especially Božidar Grujović, and into Vojvodina through Sava Tekelija. Both Grujović and Tekelija took their doctor's degrees with Barić.

This all proves that the economic policy of the insurgents was based on the contemporary theoretical principles in Austria which corresponded to the level of economic development, the social-political situation and the state development in Serbia. The classical and physiocratic principles which prevailed in more advanced Europe at the time were not yet feasible in Serbia, and the intellectuals and insurgent leaders were not sufficiently aware of their import. They were not to find expression in Serbia for a number of decades.

It is, therefore, clear that insurgent Serbia had its own concepts of economic policy, state, economic and political organization, and that its concept of education was at first aimed at training the necessary personnel for state administration. This was the reason why the Lyceum was founded. That these were mature and correct concepts — to be cut short by the political situation in Europe and the Turkish counter-offensive of 1813 — is proved by the fact that they could effectively be applied only in mid-1820s and the 1830s, when the situation had once again become ripe therefor.